

Baggrundsviden om københavnerplantagerne i Billund Kommune

Fænomenet ”københavnerplantager” opstod i slutningen af 1800-tallet som en del af det skovrejsningsprojekt, der blev iværksat med Hedeselskabet i spidsen for at opdyrke den jyske hede. Ved stiftelsen af Hedeselskabet i 1866 valgte en række københavnske rigmænd at yde Hedeselskabet økonomisk støtte. Disse velhavende københavnere opkøbte udmagrede jorde, velvidende, at de aldrig ville komme til at tjene penge på arealerne. Efterfølgende blev jorden opdyrket og tilplantet. Hensigten var en bedre udnyttelse af jorden, at skaffe arbejde til lokalbefolkningen og gavnræ til landet.

I 1877 købte Hedeselskabets grundlægger Enrico Dalgas en forfalden hedegård ved Vorbasse, som han kaldte Høllund Søgaard. På Høllund Søgaard blev der anlagt planteskole, som blev en vigtig brik i tilplantningen af egnen, idet den forsynede mange af de omkringliggende plantager med planter. Ligesom arealerne på Høllund Søgaard blev tilplantet. Høllund Søgaard blev herefter udgangspunkt for tilplantningen på egnen. Her blev københavnere introduceret til hedesagen og fik forevist mulighederne på heden. Således er Høllund Søgaard og plantagerne her omkring vigtige elementer for at forstå hedeopdyrkningen og tilplantningen.

På opfordring fra bl.a. Dalgas købte den velhavende fabrikant og grosserer Holger Petersen i 1891 en hedegaard og anlagde Baldersbæk Plantage. Da først hedesagen havde vakt Holger Petersens interesse, opfattede han det som en personlig gerning at gå forrest med dette arbejde. Han opbyggede en mønsterplantage og afprøvede sideløbende forskellige afgrøder såsom hamp, bomuld og forskellige træarter. Han arbejdede intenst på at skaffe nye medlemmer til Hedeselskabet og tilstræbte at få sine bekendte til at anlægge jyske plantager. Som led i disse bestræbelser foretog han i 1892 en rundrejse til den jyske hede sammen med andre velhavende københavnere. Denne rejse resulterede i, at grosserer Salomonsen købte Slauggaard Plantage, grosserer Moresco købte Fromsseier Plantage, mens arkitekt Ingemann erhvervede Lundgaard Plantage. Yderligere formåede han at få grosserer Skjold Børgesen til at købe Utoft Plantage, bankdirektør Axel Heide til at købe Siam Plantage, som Holger Petersens fætter Andreas Petersen senere købte og omdøbte til Gyttegaard Plantage, ligesom direktør Lauridsen anlagde Dalagergaard Plantage og fabrikant Guildal Guildals Plantage.

I Holger Petersens bestræbelser på at overtale velstående københavnere til at investere i hedeplantager, brugte han ofte Baldersbæk som pr-fremstød og viste gerne rundt på den veldrevne plantage. I sommeren 1913 inviterede han f.eks. den københavnske grosserersocietets Komité til Baldersbæk, hvor han glad og stolt viste plantagen frem. I 1894 døde Dalgas, og Høllund Søgaard blev overtaget af Holger Petersen i fællesskab med Dalgas' søn skovridder Christian Dalgas.

Bygningerne og byggeskik

I de første mange år var det normalt, at plantageejerne indrettede plantørgården med et par værelser, som ejerne kunne benytte under deres ophold på plantagerne. På de fleste plantager blev de eksisterende gårde ombygget til plantørgaarde. Undtagelsesvis er dog plantørgaarden på Gyttegaard, hvor Heide fik opført et nyt stuehus med Hack Kampmann som arkitekt, men stadigvæk med bolig til plantøren i den ene ende og et par værelser til ejeres brug i den anden.

I 1905 fik familien Moresco, som de første københavnere, opført en selvstændig bygning som gæstebolig til familien, når de opholdt sig på plantagen. Moresco hyrede de københavnske arkitekter Bernhard og

Valdemar Ingemann til at udføre tegningsmaterialet til den nye gæstebolig. Sammenlignet med københavnernes boliger ved København var der tale om en meget primitiv og uprætentios hytte. Inspirationen er muligvis kommet fra de mange spændhuse, der på dette tidspunkt prægede heden, idet bygningen opføres med meget lave sider og spærene næsten ned til jorden. Som tagbeklædning blev der anvendt tagpap, mens vægfladerne flere steder var beklædt med halve granrafter. I begge gavle var der sat lidt smallere verandalignende udbygninger på med store vinduespartier. I de følgende år blev samtlige boliger under Fromsseier ombygget og forbedret, så de kom til at fremstå gulkalkede med grønmalede vinduer og døre samt stråtag.

I 1906 blev Bernhard og Valdemar Ingemann bedt om at bygge en ny plantørgaard på Høllund Søgaard. På trods af, at det nye stuehus på Høllund Søgaard, såvel i størrelse som udseende, adskilte sig markant fra egnens traditionelle byggeskik, blev huset dog stadig indrettet med bolig til plantøren i den ene ende samt en mindre lejlighed i den modsatte ende til Dalgasfamilien, når de besøgte stedet.

I 1909 opførte arkitekterne Bernhard og Valdemar Ingemann den store pompøse Villa Baldersbæk for bygherren Holger Petersen, og endelig i 1911 bliver de bestilt til at tegne hovedbygningen på Slauggard. I 1916 var de to værelser på Gyttegaards plantørgaard blevet for små, hvorfor ejeren Andreas Petersen fik kongelig bygningsinspektør Martin Borch til at opføre en stor villa. Såvel på Gyttegaard som på Høllund Søgaard, Fromsseier og Slauggard var der tale om bygninger, der brød meget med den traditionelle midtjyske byggestil. Plantagernes bygninger bliver i stedet opført i historiske stilarter, ofte inspireret af nationalromantikken og med rigt brug af dekorative elementer og detaljer. På Baldersbæk derimod blev bygningen kraftigt inspireret af den franske arkitekt Jean-Francois Blondels værk "De la des maisons de plaisance," hvori han beskriver beboelse på landet.

Det skal dog bemærkes, at en lang række københavnerplantager som eksempelvis Utoft, Dalagergaard, Frodeslund og Guildals Plantage aldrig fik store og markante hovedbygninger.

Haver og kulturmiljøer

I flere af plantagerne blev der anlagt smukke haveanlæg. På Høllund Søgaard bestilte man havearkitekt Edvard Glæsel til at tegne haveanlægget, og på Baldersbæk blev det Københavns stadsgartner Erik Erstad Jørgensen, der tegnede haven. Ligeledes blev der på Slauggard og Gyttegaard anlagt fine haveanlæg med karpedamme, bede og grusstier. Selvom der aldrig blev opført nogen markant hovedbygning på Utoft, valgte ejerne alligevel at anlægge et stort og romantisk haveanlæg omkring gården. Såvel på Høllund Søgaard som på Baldersbæk blev der etableret en række festlige indslag i plantagen i form af statuer, springvand, pergolaer mm.

Ligeledes blev der rundt i plantagerne rejst mindesmærker for tilplantningen og grundlæggerne. Til udformningen af disse statuer og springvand var det ofte billedhuggeren Anders Bundgaard, der blev anvendt. Således stod han i perioden fra 1913 -1918 bag stendyssen, herredstenen, statuen og springvandene på Baldersbæk. På Høllund Søgaard udførte han i 1916 statuen af Enrico Dalgas, og året efter udførte han mindestenen i Utoft Plantage for stedets grundlægger Skjold Børgesen.

De store investeringer i såvel bygninger som haveanlæg mm. blev ofte foretaget af 2. generationsejerne og vidner om en øget brug af ejendommene - især i forbindelse med ferie.

Naturen

I forbindelse med købet af Utoft beskriver Dalgas vigtigheden af, at den københavnske grosserer får Hejnsvig Bakkeknupe med i købet, og han slutter brevet af med at fastslå...*Den Slags Folk vil gjerne ofre noget paa fædrelandets Alter, men de vilde ogsaa have et nogenlunde kjønt Areal.* Hvor stor betydning, naturen og udsigten har haft ved anlæggelsen af plantagerne, er svært at vurdere, men langt de fleste ejendomme er bygget med udsigt over heder, moser, enge og andre smukke naturområder.

Grene Sande

Generelt indeholder de fleste af plantagerne forskellige naturtyper, der på mange måder bryder den monotone nåletræskultur, som ellers præger plantagerne. Således har flere af plantagerne endnu store bevarede hedearealer – eksempelvis ved Gyttegaard, hvor størstedelen er udpeget som Natura 2000 område på grund af sin specielle flora og fauna. Helt speciel i den sammenhæng er Grene Sande. Ved den sidste istid, Weichsel-istiden, var den sydvestlige del af Jylland ikke dækket. De store ismasser havde opholdslinje ved Randbøl, og herfra strømmede smeltevandet vestpå og dannede Grindsted hedeflade. På sydsiden af Grene Sande er det tydeligt at fornemme, hvordan de store floder, som smeltevandet dannede, har gravet sig ind i landskabet og dannet den stejle erosionskrænt, der er over 10 meter høj. Da isen først var væk, lå området som en stor sandørken uden vegetation. Kraftige vestenvinde blæste store sandmasser ind i landet, som bl.a. blev fanget af en fugtig bund ved Grene Sande, hvorved sandklitterne blev dannet. I 1600-1700-tallet blev gennemsnitstemperaturen noget lavere, hvilket betød, at vestenvinden kunne blæse store mængder sand fra Vestkystens strande ind over den jyske hede. Ved Grene Sande har de allerede eksisterende sandklitter standset flyvesandet, hvorved der langsomt er blevet dannet en stor parabelklit.

Naturen ved Baldersbæk

Helt speciel er også engene langs vandløbet Baldersbæk, der har sit kildeudspring og løber gennem engdalen ned til de fire kunstigt anlagte damme. Dammene var oprindeligt et resultat af tørveskær, men i 1913 regulerede Holger Petersen og billedhugger Anders Bundgaard dammene ud og stemte søerne op. Søerne, der er nogle meget næringsfattige rene søer, blev anlagt som karpedamme – det vil sige meget lavbundede søer med en dyb rende i midten. Langs bækken findes en meget næringsfattig tørvemose, der danner en meget speciel flora og fauna.

Københavnerplantagernes betydning

I dag, ca. 100 år efter man anlagde disse plantager på den flade hede, eksisterer plantagerne med deres natur- og kulturværdier stadig til glæde for befolkningen. Som små unikke oaser ligger de her i den vestjyske natur og beriger landskabet og vidner om kampen med at tilplante heden.

Historien om københavnerplantagerne er også en historie om københavnere og bønder fra Vestjylland med vidt forskellige økonomiske og kulturelle baggrunde, og om disse menneskers liv tæt på hinanden i det lille minisamfund som københavnerplantagerne kom til at udgøre. Med deres eget hierarki, egne skrevne og uskrevne love og eget stilpræg. En verden man enten var en del af eller ikke var en del af.

Dermed fik de mange store plantager med tiden stor social og økonomisk betydning for egnen. Dels bragte de liv, initiativ og penge til hedeområderne, og dels hentede mange mindre formuende hedeboere driftskapital ved plantagearbejdet - en hjælp til udbygningen af deres eget landbrug. Hertil skal det tilføjes, at mange plantageejere var særdeles aktive i at forbedre bøndernes landbrug. Således introducerede de brugen af kunstgødning til bønderne og finansierede endda i starten bøndernes brug heraf. Også på villaerne var der brug for arbejdskraft - til madlavning, pudsning af petroleumslamper, redning af senge, hente vand til servanterne, rengøring og servering for de mange gæster.

Villaerne i københavnerplantagerne var alle anlagt som feriehus for det københavnske borgerskab. Dermed introducerede københavnerne et helt nyt begreb hos hedeboerne: "fritid". En opsplitning mellem arbejdslivet og fritiden havde aldrig været noget, de vestjyske bønder havde praktiseret. For mange af dem var det chokerende at se den luksus og driverliv, der udspillede sig på plantageejendommene.

Pludselig stiftede lokalbefolkningen kendskab med landskabsarkitekter og begreber som parterrehave, lysthuse, byggestilarter, biler, motorcykler osv. Desuden vakte det en del forundring, når de smukke herskabsvogne pludselig kom kørende over heden. Også i skoven medførte de mange sjove påfund, københavnerne havde, at der blev liv og aktivitet på den hidindtil øde hede.

Hedeselskabets forhenværende direktør, C.E. Flensborg, skriver i starten af 1900-tallet, at de store plantager nærmest fungerede som en slags kulturcentre i de førhen så øde hedeegne. Selvom de store landsteder var opført som feriehus, blev der lagt vægt på, at man kunne bo standsmæssigt, mens man "lå" på landet. Man indrettede husene, haven, sin påklædning og sine vaner i fuld overensstemmelse med borgerskabets egen opfattelse af, hvad der var passende for deres sociale klasse. Herskabet havde således hele sin kulturelle bagage med fra hovedstaden. Hvert år blev en lang række af landets bedste kunstnere inviteret på ferie på villaerne. Mange af disse kunstnere udførte forskellige jobs for plantageejerne. Det betyder, at mange af plantagerne var udstyret med kunst af meget høj kvalitet.

Allerede i 1960'erne begyndte presset med turister i plantagerne at stige. Nu var det ikke alene for at se de store fremmedartede villaer og jagtslotte, men også for at nyde naturen i de ændrede omgivelser. Udviklingen med ferie og fritid betød, at man ved flere plantager anlagde parkeringspladser. Flere søgte om tilladelse til at opføre sommerhuse ved plantagerne, hvilket fik den effekt, at mange plantager fik store dele af deres arealer naturfredet for at forhindre yderligere bebyggelse. Desværre er plantagernes bygninger, med undtagelse af hovedbygningen på Gyttegaard, hverken fredet eller beskyttet af bevarende lokalplaner. Det betyder, at den bygningsmæssige kultur, der findes på plantagerne stille og roligt forsvinder.

Sted	Anlagt	Grundlægger	Hovedbygning opført	Seværdigheder	Sogn
Fromsseier	1892	Jacob Moresco	1905 af B & I Ingemann (kraftigt ombygget)	Nørre sø og mose	Vorbasse
Gyttegaard	1898	Axel Heide	1897 Hack Kampmann 1916 Martin Borch	Den brostensbelagte hulvej. Grene Sande Store hede- og mosearealer	Hejnsvig
Dalagergaard	1897	Vang Lauridsen	Nedrevet		Vorbasse
Frodeslund	1889	Frode Halk	-		Grindsted
Smidts Plantage	1919	Holger Schmidt	-		Vorbasse
Lundgaard Plantage	1898	Bernhard og Valdemar Ingemann	Nedrevet		Hejnsvig

Utoft Plantage	1893	Skjold Børgesen	1893 (nedrevet)	Mindesten over grundlæggeren udført af A. Bundgaard	Grindsted
Høllund Søgaard	1906	Enrico Dalgas	1906 af B & I Ingemann	Statue af Dalgas udført af Bundgaard. Mindevase for Holger Petersen udført J. Skovgaard på Den Kgl. Porcelænsfabrik. Haveanlæg med pergola Sø i haven med lysthus Bæverdæmninger ved Holme Å.	Vorbasse
Guildals	1901	Johs. Guildal			Sønder Omme
Slauggard	1894	W. Salomonsen	1911 af B & I Ingemann		Vorbasse
Baldersbæk	1891	Holger Petersen	1909 af B & I Ingemann	Stendysse med relieffer af Bundgaard Springvand af Bundgaard. Sandstensfigurer fra Børsen. Iskældre Karpedamme Herredsten af Bundgaard Statue over Holger Petersen af Bundgaard Kilde anlagt af Bundgaard. Højmose med slankblærerod og andre kødædende planter.	Hejnsvig, Hovborg, Starup